

DEN DEMOKRATISKA DIALOGEN

OM FÖRHÅLLET MELLAN TALARKONST OCH FOLKSTYRE I LJUSET AV NÅGRA RETORISKA BEGREPP

Genom sin rika kontextualisering förutsätter retoriken en genomtänkt syn på människan, kunskapen, samhället och språket. Den här långa raden av viktiga anknytningar till andra lärdomsgränar sätter talarläran i samband med vida fält av humanistiskt tänkande. Man kan rentav se den som navet i ett hjul av föreställningar kring våra livsbetingelser och handlingsformer.

I den här artikeln utvecklar Lennart Hellspong insikten om retorikens vidare innebörd i en bestämd riktning. Det gäller dess relation till samhället, till vårt sätt att ordna gemensamma frågor genom att handla politiskt.

Av Lennart Hellspong

Retoriken är något mer än en uppsättning av råd för att tala väl. Den är ett sammanhängande system av tankar om offentlig kommunikation – det äldsta och mest grundläggande vi känner. Ett karakteristiskt drag är att den sätter in det talade ordet i dess sociala sammanhang. Inom den ramen ser den på dess inre fäste i talarens avsikter och färdigheter och dess yttre förankring i lyssnarnas behov och förväntningar och situationens särskilda krav.

I den här artikeln ska jag ta upp förhållandet mellan retoriken och det offentliga handlandet som vi möter det i politiken. Och jag ska göra det på ett sätt som är både beskrivande och föreskrivande. Det senare innebär att jag prövar en tanke om den goda retoriken och knyter den till en föreställning om den goda politiken. I det för-

söket utgår jag från några nyckelbegrepp inom den klassiska talarläran. Med deras hjälp diskuterar jag förutsättningarna för en retorik som strävar bortom vad den ofta kritiserats för – att manipulera. Resultatet utnyttjar jag för att belysa politiken som ett retoriskt fält.

När jag använder begrepp från retoriken för att ta upp frågor utanför dess specifika område, så fungerar de som allmänna *topoi*, uppslag för synpunkter på vidare problem än talar Konstens egna. Då utnyttjar jag att retorikens grundtankar går bra att föra över till nya handlingssituationer, eftersom kommunikation är själva nerven i människans sociala liv.

Retorikens relation till politiken

Först en termfråga. Både 'retorik' och 'politik' är tvetydiga ord. De kan stå för konkreta yttringar av vår sociala natur men också för allmänna teorier

☞ Lennart Hellspong är lektor i svenska vid Södertörns högskola. Han har bland annat skrivit böckerna "Konsten att tala" (handbok och övningsbok, 1992). För närvarande medverkar han i projektet "Retorik och argumentation i parlamentarisk debatt i Sverige och Polen", finansierat av Östersjöstiftelsen.

om vårt offentliga talande och handlande. När vi till exempel säger att "Stalin förde en försiktig utrikespolitik", så syftar vi på det förra, det praktiska. Och när vi talar om "politisk filosofi", så tänker vi på det senare, det teoretiska. Här intresserar mig den praktiska betydelsen mest – men inte uteslutande.

Mellan retoriken och politiken finns band som är både begreppsliga och historiska. Retoriken i dess klassiska mening kan vi se som det offentliga bruket av det talade ordet för att vinna andra för en åsikt, och politiken som den offentliga uppgörelsen om makten över det gemensamma handlandet i ett samhälle. Med det sättet att se på de två verksamheterna blir retoriken ofrånkomlig i politiken och politiken omistlig för retoriken. Därför är det ingen tillfällighet att retoriken och politiken befruktar varandra i antikens tidiga demokratier. Där växer det också fram teorier om dem båda som uttryck för människans inneboende drift att ständigt samtala och samspela med andra av sin art för att uppfylla sin högre bestämmelse och vinna ett gott liv.

Det finns olika sätt att utstaka gemensamma handlingsvägar. Ett är befallningen från herren till slaven. Ett annat är den ömsesidiga samordningen mellan älskande. Det som utmärker politiken är att den förhandlar om lösningar som kan få gehör från olika parter. Den räknar alltså med motstridiga intressen och behovet att medla mellan dem. Det gör att språket blir viktigt som ett medel för att vinna samtycke. I sin tur skapar det förutsättningar för den historiskt nya och märkliga situation som vi finner i folkväldets barn-dom. En person kan få inflytande i allmänna frågor tack vare sin behärskning av det talade ordet. Då är det som binder andras vilja inte längre den starkare armens fysisk kraft eller glansen från en nedärvd ledarställning, fast de senare källorna till makt förstås finns kvar. Låt oss använda termen 'diskurs' för att beskriva den kommunikativa sidan av vad vi gör tillsammans i varje vid och varaktig gemenskap. Med det ordvalet kan vi säga att det karakteristiska för politiken

som medel för maktutövning är att den är *diskursiv*. Besluten fattas genom tal och samtal.

Eftersom politik och retorik hänger ihop, eftersom de betingar varandra socialt, så kan vi vänta oss band mellan dem också som värden. Politikens höjd och djup påverkas av retorikens nivå. Där den senare urartar, kanske till lögner och smädelser, hotar också den förra att förfalla. Men också det omvända gäller. Retorikens utveckling kräver bestämda politiska förutsättningar. Framför allt får makten inte hindra ett fritt meningsutbyte. Som historien visar stagnerar retoriken i slutna system. Ett levande samtal kräver mer än *en* vilja och *en* mun.

Vad vi har sagt hittills kan vi summera så här: Retoriken kan inte skiljas från politiken. Det visar sig i dess historia. Utgångspunkten och medelpunkten för talarkonstens utveckling är det politiska talet. Men det finns också en djupare förbindelse mellan dessa två sätt för människan att höja sig över djurets stumma underkastelse under sina givna villkor. I motsats till bruket av tvång för att driva igenom sociala beslut är politiken till sitt väsen en medborgarkonst, ett sätt att främja frivillig samhandling genom att enas dialogiskt. Det främsta medlet för det syftet är retoriken som förhandlingsform. I det sammanhanget får konsten att tala väl och övertygande sin huvudsakliga betydelse som en social problemlösningsmetod, som ger förnuft och resonlighet en rimlig chans att hävda sig mot övervåld och frampressad underordning.

Dialogisk retorik och demokratisk politik

Under tidernas lopp har retoriken fått de mest skiftande omdömen. Ibland har den förkastats som omoralisk – en skamlös förförelsekonst, inställd på att locka och lura, på att försköna det som är dåligt och förvrida det som är rätt. Men retoriken rymmer mer än sina fel. Som allt vi gör har den också goda former. I den förbindelsen står 'god' för något djupare än det rent tekniska,

alltså förmågan att nå ett uppställt mål med en hög grad av precision. Ty även onda tal kan kräva stor skicklighet för att få avsedd effekt. När jag talar om en god retorik vill jag däremot uttrycka en moralisk värdering.

Vad syftar jag på då, närmare bestämt? Jag ska inte försöka svara direkt eller uttömmande. I stället ska jag peka på ett sätt att närma sig frågan.

För det första avisar jag en förklaring som låter allt hänga på talarens uppsåt. Då blir konsten i sig ett neutralt instrument och lika hjälplös inför vad användaren gör med den som alla andra redskap. Att det är så har annars varit standardsvaret, när retoriken fått kritik för att sakna en etisk linje. Som så mycket annat, säger man, kan vältagligheten tjäna dåliga syften. Skyddet mot det ligger helt hos talaren, i hennes goda omdöme¹. Först karaktären garanterar en talekonst som inte bara är medryckande utan också moralisk.

Min främsta invändning mot den här synen på den goda retoriken är just att den inte rör talarens medel utan bara hennes mål. Det som avgör den etiska halten ligger utanför det retoriska. Det gör formen till något sekundärt för den moraliska bedömningen. I själva sättet att tala finns inget skydd mot skadliga syften.

En annan granskning av retoriken tar däremot fasta på formen. Den utgår från det resonerande talet och hur det kan leda vilse. Som vanliga källor till felslut pekar den till exempel på känslökäl, personargument och svepande generaliseringar. Bakom den kritiken ligger synen att en god retorik ger oss rationella skäl för vårt handlande. Därför förutsätter den en god logik.

Att eliminera tankefel har sitt värde för den som vill höja retorikens nivå. Men det är inte utan problem. Finns det verkligen allmänna normer för en förnuftig talarkonst som lägger en säker grund för att skilja bra former för en framställning från dåliga? Ser vi tal och tänkande som knutna till konkreta sammanhang (och det gör retoriken),

så måste vi också medge att grepp som i ett fall som i ett fall sätter krokben för tankarna kan leda dem helt rätt i ett annat. Det talade och skrivna ordets oupplösliga beroende av ständigt skiftande yttre förutsättningar för sitt värde som kunskapsinstrument gör det orealistiskt att tro på en generell procedur för att bestämma innebörden i en god retorik.

I stället ville jag tala för en syn på den goda retoriken som knyter an till kommunikationsetiken hos moderna tänkare kring det offentliga livets moraliska förutsättningar som Karl Otto Apel² och Jürgen Habermas³. Mitt sätt att se har också beröringspunkter med den frisinnade pragmatismen hos en 'anti-fundamentalistisk' filosof som Richard Rorty⁴. Som en gemensam nämnare för deras idealbildning kan vi urskilja drömmen om en öppen dialog mellan likvärdiga deltagare i ett förhållande präglad av ömsesidig respekt. För Apel och Habermas är det utmärkande för detta socialt emanciperade samtal att kommunikationen inte förvrängs eller blockeras genom maktutövning och manipulation, medan Rorty särskilt framhäver det fria mötet mellan olika perspektiv som dess stora värde.

För det här idealet blir den retorik bäst som inbjuder till ett öppet och förtroendefullt samtal utan något dolt syfte att inskränka motpartens tankeutrymme. Det handlar om ett tilltal som vågar släppa kontrollen över sitt gensvar och som är redo att jämka på sina utgångspunkter för att låta en ny mening växa fram ur mötet med en annans hållning. Vi kan tala om en *dialogisk retorik*. Motsatsen är den monologiska talekonsten. Som en självförhårligande akt av enkelriktad kommunikation söker den vinna andra för en färdig uppfattning. I värsta fall urartar detta bruk av ord utan motord till att talaren vill tvinga på lyssnarna sin tanke och vilja.

Den dialogiska retoriken som kommunikativt ideal ser jag som god i dubbel mening: anständig

1 Länge räckte det maskulina pronominet för att ange talarens kön, men jag ska inte själv bidra till den orättvisan utan tala om "hon" och "hennes" i fortsättningen.

2 Apel (1990).

3 Habermas (1988).

4 Rorty (1979).

och samtidigt förnuftig. Att låta åsikter höras och prövas i fria samtal banar väg för en *dialogisk rationalitet*, en form av överlagt omdöme som framgår ur växelspelet mellan olika synsätt. Detta undersökande och korsbefruktande drag ger den dialogiska retoriken dess potential som en metod att utnyttja kollektiva resurser för att lösa gemensamma problem. På så sätt träder den i förbindelse med en praktisk logik för politiska handlingsval.⁵

Låt oss så se på den goda politik som jag vill sätta i ett både praktiskt och begreppsligt samband med en god retorik. Också här ska jag försöka ge en formell bestämning och alltså inte gå in på politikens konkreta innehåll. I min definition tar jag fasta på den diskursiva eller kommunikativa sidan av politiken som gör den tillgänglig för en retorisk analys. Med tanke på debattens och diskussionens betydelse som formande kraft i alla gemenskaper som inte styrs av riter, rutiner eller naket våld, ser jag den goda politiken som den goda retorikens samhälleliga praktik. Där möter vi en dialog som i princip står öppen för alla medborgare och maktens tvång är minskat till ett minimum. En sådan politik kan också ses som ett offentligt utövande av det dialogiska förnuftet.

Det här villkoret räcker inte för att politiken ska vara god. Men i ljuset av den dialogiska retoriken som kommunikationsideal är det åtminstone nödvändigt. Ett öppet och lyhört samtal utan grovt manipulativa inslag kan man se som det demokratiska styrelsesättets kärna, lika mycket som allmänna val eller majoritetsprincipen vid beslut.

I fortsättningen av uppsatsen ska jag utveckla de här idealen för retoriken respektive politiken. Och jag ska konfrontera det utopiska hos dem med verklighetens krav.

Persuasio och pistis – retorikens och politikens kitt

Låt oss inleda med två nyckelbegrepp inom den klassiska talarläran och diskutera deras betydelse

för den goda retoriken och den goda politiken. Begreppen är *persuasio* och *pistis*.

Traditionellt har retoriken sett som sin uppgift att övertyga lyssnarna om en framförd uppfattning. Den klassiska talarläran är alltså inriktad mot *persuasio* – den vill främja en åsikt. Men att överbetona *persuasio* kan leda till en manipulativ kommunikation. Då blir retoriken en teknik för att dirigera hur andra ska tänka och handla. Strävan att verka övertygande kan få också talaren själv att väja för tvekan och tvivel. Att rucka på sin egen mening och ge plats för andras blir inte en styrka utan en svaghet för den som har *persuasio* som främsta mål.

En viktig fråga är om *persuasio* trots risken för åsiktstvång ändå har en legitim plats i en dialogisk retorik, en talarkonst som inte stannar vid en färdig uppfattning och som uppmuntrar andra att ifrågasätta och vidareutveckla vad talaren säger. Jag tror att svaret är ja och skälet är det här: Att pröva en uppfattning genom att låta den möta en lyssnare som är villig att ge den sin uppmärksamhet är att undersöka dess förmåga att övertyga. Det kräver att vi lägger fram vår mening på ett sätt som gör rättvisa åt dess *persuasiva* kraft. Till det skälet kommer ytterligare ett som gäller relationen till den andra, nämligen att en dialogisk retorik som struntar i *persuasio* får svårt att engagera. Den verkar inte allvarligt menad och får något livlöst och likgiltigt över sig. Men strävan efter *persuasio* får förstås inte vara dogmatisk. Talaren måste också kunna ha distans till sin egen ståndpunkt, se på den utifrån, vara kritisk, pröva andras blickar.

Att övertala och övertyga är också centrala inslag i politiken som en expansiv och viljemobiliserande handlingsform, och skiljer den från administrationen som en underordnad verksamhet inom givna gränser. Administrationen följer regler, medan politikern snarare skapar dem genom att övertyga andra att situationen kräver dem. Också för en auktoritär maktutövning är *persuasio* något viktigt, eftersom det är lättare att styra dem som tror på ledaren och hennes för-

5 Hellspong (1995).

kunnade mål. Det förklarar intresset för propaganda hos tidigare epokers ensamhärskande furstar liksom hos nutidens tyranner och despotiska regimer.

Hur förhåller sig då persuasio till den demokratiska politiken? Vilken plats anvisar den strävan att övertyga? All politik måste lösa det praktiska problemet att samordna mänskliga handlingar. I en demokrati bör det ske i former som rymmer så lite som möjligt av tvång och övervåld. Därför gäller det att finna lösningar på gemensamma problem som är godtagbara för många och helst alla. Det målet blir lättare att nå om man kan samlas kring delade värden. Att det är så gör persuasio till ett avgörande inslag i en demokratisk politik. Samtidigt finns det en risk med varje politisk strävan att skapa en bred uppslutning bakom en viss övertygelse. Önskan om en fast sammanhållning mellan alla berörda kan fresta deltagarna att undergräva dialogen som resurs för ett ständigt ifrågasättande.

Platon var som bekant en av retorikens hårdeste kritiker. Inte minst ogillade han dess strävan att vinna allmänt bifall för talarens ord. För honom var det en låg och simpel ambition som fick talaren att vädja till lyssnarnas sämsta sidor för att få makt över dem. Men Platons väg bort från faran med en inställsam folklighet var att ge upp det demokratiska försöket för att i stället satsa på ett rent expertvalde. Det innebar ett systemskifte som utplånade själva den politiska situationen. Därmed fanns det inte längre något behov av persuasio som en vädjan om allmänt instämmande från en medborgerlig offentlighet.

Att övertyga kan vara vad talaren vill, men det är inte troligt att hon lyckas om hon inte har lyssnarnas förtroende. Tilliten måste inte vara oförbehållsam. Men den får inte saknas helt. Då blir orden verkningslösa. På grekiska heter tillit *pistis*. Att Nya Testamentet använder samma ord för att tala om tron på gud visar för övrigt vad det rör sig om här. Primärt är det inte att hålla för sant att gud finns utan att lita på honom. Det handlar alltså om gudsförtroendet. Etymologiskt är *fides*

samma ord på latin. Fido är den trofasta hunden och High Fidelity den trogna ljudåtergivningen.

Att ett tal kräver tillit till talaren gör att hon måste vinna lyssnarna också för sin person. Särskilt svårt blir det förstås när de misstror eller ogillar henne från början. Gör talaren inget åt det, förfelar det hon säger sin verkan. Därför ger handböckerna i ämnet stor plats åt konsten att skapa en bra kontakt med publiken. *Exordium*, det klassiska rättstalets första led, hade som huvudsyfte att etablera *pistis* som själva basen för strävan att övertyga.

Trots allt är det ofta naturligt att kunna räkna med andras förtroende på förhand, som given snarare än vunnit. Ty *pistis* finns redan hos oss som en nödvändig grund för all kommunikation. Människan är en flockvarelse som måste samverka med andra. Det sker till och med i deras frånvaro, fast då indirekt, som ett inre eko av de sociala kontakter som format vårt sätt att tänka och vara. Och samspel kräver tillit. Frågar vi en främling om vägen, förutsätter vi att hon inte lurar oss med flit. Gåtan hur vi reder oss i ett fantasirike där alla lika gärna ljuger som de talar sanning, handlar om en absurd situation, där ingen längre minns vad ett samtal betyder.

Normalt, utan särskilda skäl att vara på vår vakt, har vi en troskyldig grundtillit också till en okänd samtalspartner. Det är den fonden av förtroende som skojare skor sig på – och skadar när de avslöjas. Och det är samma omisstänksamma bejakande av en social samhörighetskänsla som stödjer den manipulativa retoriken i dess strävan att leda lyssnarna dit den vill.

Medan monologen kan leva vidare som ett ensidigt ordflöde också när förtroendet brister hos lyssnarna, så dör dialogen utan tillit. Att de som deltar i den litat på varandra, att de utgår från att motparten inte hycklar vad hon säger eller lurar på deras ord för att vända dem till deras skada i en maktkamp, det är en förutsättning för att de samtalande ska yttra sig utan fruktan. Därför såras dialogen av alla former av överlagd falskhet eller symboliskt våld, alltså när den blir

ett medel för att bedra den andra eller kränka hennes självkänsla. Att handla så hotar samtalets livsnerv genom att förgifta pistis.

Genom dess betydelse för det offentliga samtalets fortlevnad blir det ett tecken på retorikens etiska nivå vilken förmåga den har att främja ett inbördes förtroende. Den goda retoriken är den som lyckas hålla kvar vår tillit. Det säkraste symtomet på en manipulativ och maktlysten talar-konst är att den till sist väcker misstro också hos dem som den söker vinna för sin sak. Det gäller även om den eller de som har ordet menar väl med sina lyssnare och tror sig verka för deras bästa. Ett exempel är när patriarkaliskt omtanke går hand i hand med resolut åsiktstyrning. Då hotar det spirandet missnöjet med tanketvånget hos dem som genomskådar det att förr eller senare ta loven av all tacksamhet för det goda uppsåtet.

Också i politiken som ett kollektivt handlande i en diskursiv offentlighet är pistis central. Tilliten till den som talar är förstås en förutsättning för den politiska retorikens genomslagskraft. Men ännu viktigare är det ömsesidiga förtroendets roll som en oundgänglig betingelse för våra försök att agera gemensamt. Som den sociala föreningslänken framför andra framträder pistis som samhällslivets kärna. Särskilt påfallande blir tillitens fundamentala roll i konfliktsituationer. Hur ska vi kunna leva i fred trots meningsskillnader och intressekonflikter och hur ska vi kunna upplösa dem för att nå ett demokratiskt samförstånd, om vi inte litar på varandra? Att skapa och bevara pistis måste därför alltid vara den goda politikens främsta mål, över alla mer specifika program. Försvinner förtroendet återstår till sist bara kaos eller krig.

Det är intressant att se hur svårt det är att ställa upp en samhällsteori utan att stödja den på någon form av tillit som det givna fundamentet för alla sociala strävanden. Ett instruktivt exempel erbjuder 1600-talsfilosofen Thomas Hobbes. I sitt stora verk om det politiska systemet, *Leviathan*, utgår han från misstron mellan människor som en

grundförutsättning för sin härskarmodell. Till-sammans med individens vilja att överleva motiverar den upprättandet av en överlägset kraftfull statsmakt. I sin rädsla för det oberäkneliga våldet var han påverkad av sina egna erfarenheter av det samtida engelska borgarkriget med dess avsaknad av en kontrollerande centralmakt. Enligt honom måste var och en som befinner sig i naturtillståndets fria samlevnad frukta för liv och lem som andra när som helst kan beröva henne. I den situationen ser Hobbes bara en lösning: att överlämna all makt till en enväldig furste. I gengäld ger oss regentens våldsmonopol det enda verk-samma skyddet mot övergrepp från våra grannar.

En invändning som redan John Locke riktade mot Hobbes är den här: Hur kan han som annars är så misstänksam tillåta sig att lita på att fursten verkligen håller sin del av kontraktet? Att han ändå tvingas göra det för att konstruera sin poli-tiska modell visar att helt utan tillit kan man inte tänka sig ett samhälle⁶. När man talar om "honesty among thieves" rör det sig om samma föreställning om pistis som socialt bindemedel. Också den mest laglösa samvaro behöver tillit, annars upphör gemenskapen.

I demokratin är pistis säkert viktigare än i despotin. Vi behöver inte lita på att den som hotar med våld kommer att använda sin makt att förgöra för att ändå frukta den. Men för att våga ta hänsyn till andra och vara öppna och mottagliga för deras mening måste vi hysa ett mått av för-troende för dem. Trots tillitens ofantliga betydelse för det dialogiska beslutsfattande med bred uppslutning och respekt för den enskilda som är folkstyrets väsen har pistis inget enkelt och självklart förhållande till det demokratins former. Om dialogen och meningsutbytet är politikens nerv och partiväsendet det gängse sättet att ge olika meningar makt över statsstyret, så rymmer demo-kratin offentliga strukturer som också kan fram-kalla misstro genom att uppmuntra till att ifråga-sätta, att framföra avvikande meningar, att anmäla tvivel på andras omdöme eller ärliga avsikter.

6 Det här påpekas av Govier (1994).

Rädslan för partisystemets sönderslitande effekter på samhällslivet hör ju också till de klassiska invändningarna mot den representativa demokratin.

Här har jag nått en central punkt i min framställning. Den demokratiska politiken liksom den dialogiska retoriken rymmer en rad oupplösliga motsättningar – vad filosofin kallar för *aporier*. Så är *pistis* som solidaritetens yttersta grund en förutsättning för demokratins framväxt och fortbestånd. Men om vi värnar tilliten så mycket att vi inte vågar vara kritiska mot varandra kvävs den öppna dialog som är demokratins kärna. Förtroendet kan bara överleva om det hela tiden låter sig utmanas. Det är den kloka hanteringen av dessa allmänna dilemman i deras konkreta former som utmärker den goda politiken och den goda retoriken.

Några retoriska begrepp med politisk relevans

För att fördjupa vårt resonemang om politikens relation till retoriken och för att se närmare efter vad *persuasio* och *pistis* betyder för den demokratiska diskursen, ska vi undersöka några nyckelbegrepp inom den klassiska retoriken. Med en viss schematisering kan man ordna dem i tre grupper som var och en innehåller tre representanter – det är en konstruktion i linje med retorikens egen förtjusning i tretalets magiska asymmetri.

Den första serien svarar mot tre grekiska ord som brukar nämnas tillsammans: *logos*, *etos* och *patos*. *Logos* är språket som bärare av talarens tankar, *etos* är karaktären hos den som yttrar sig som fäste för ordens auktoritet och *patos* är lyssnarnas känslor som öppnar eller sluter dem för ett möjligt engagemang i en viss fråga. Man brukar säga att de tre begreppen knyter sig till den retoriska situationens grundelement: språket, talaren och publiken.

Den andra serien har romerska anor. Vi känner den från bland annat Ciceros talarråd. Den rör tre

retoriska uppgifter knutna till orden *docere*, *movere* och *delectare*. Cicero tänkte närmast på rättstalet, men samma synpunkter gäller i alla sammanhang. Den talare som ska angripa eller försvara någon inför en domstol ska 1. undervisa eller *docere* – meddela rätten avgörande fakta och resonera kring dem; 2. röra eller *movere* – engagera ledamöterna att agera för sin sak; 3. roa eller *delectare* – väcka lyssnarnas intresse och sympati genom en attraktiv framställningsform. Med vår tids lingvistiska terminologi kunde vi beskriva de här talarplikterna inom den gren av språkvetenskapen som kallas för pragmatik och som rör språket som handlingsform. Med språkfilosofen John Austins beteckning är det då fråga om ett antal effektrelaterade språkhandlingar eller *perlokutioner* som talaren har att utföra⁷.

Jag ska runda av med en tredje serie utan klassiska hävd som system. Den kompletterar den förra genom att ange medel som passar för Ciceros språkhandlingar. För att resonera övertygande bör en talare ha goda skäl eller *argument* för sin uppfattning. Den kan hon stödja också genom bilder och andra vändningar som förmedlar hennes perspektiv. Här talar retoriken om *tropes*. Och för att göra framställningen tilltalande och vacker kan hon smycka den med språkliga *ornament*.

Logos

Det grekiska ordet 'logos' står som stam i både 'lexikon', ordbok, och 'logik', tankelära. Det återspeglar hur ordet motsvarar ett sammansatt begrepp, det språkligt uttryckta förnuftet och det förnuftigt ordnade språket. Den här dubbelheten hos ordet-begreppet bör man minnas när man tar det i bruk för att belysa retoriken och politiken.

När vi följer *logos* till logiken och funderar över vad det innebär att 'tänka logiskt', så är det en viss sida av förnuftet som vi betonar: förmågan att göra formella analyser och dra giltiga slutsatser av givna premisser. Det vi talar om här är själva

7 Austin (1962).

inbegreppet av teoretisk intelligens. Typiskt svarar den tankeformen mot ett speciellt språk: abstrakt och inspirerat av matematiken med dess härledningsregler och krav på rigorösa definitioner av alla termer.

Men det förnuftsbegrepp som logos vittnar om är vidare än så. Framför allt rymmer det ett gott praktiskt omdöme som är nära förbundet med det vi kallar klokhet. Aristoteles skriver att människan skiljer sig från djuren genom logos⁸. Och detta logos definierar han som förmågan att skilja inte i första hand mellan sanning och lögn utan mellan rätt och fel. För Aristoteles är alltså förnuftets och språkets grundläggande uppgift att hjälpa oss i vårt praktiska liv. Det senare ger logos en avgörande funktion inom politiken och ställer det värderande rådslaget i den kollektiva samhandlingens centrum.

Det språk som svarar bäst mot praktisk rådgivning och sunt förnuft är knappast det tämjda och tuktade specialistspråket inom en fackdisciplin. Istället är det ett fritt vuxet vardagsspråk med närhet till människors grundläggande livserfarenheter. Därför underkastar sig retoriken inte vetenskapens avgränsade och avslipade idiom som en giltig norm för det offentliga talet. Visserligen kan den använda också denna särform av allmänspråket för sina syften, när den har behov av dess särskilda precision eller auktoritet. Men det är eller bör inte vara enbart med experters tankar och termer som politiker bidrar till den offentliga opinionsbildningen.

Vi har sagt att logos är ett rikare förnuftsbegrepp än det vi knyter till logiskt tänkande i formell mening. Med det senare delar det likväl inriktningen mot rationella resonemang. Det innebär att logos representerar det 'apolloniska' hos människan i motsats till det 'dionysiska'. Det var ju de motpoler Nietzsche valde för att karakterisera spännvidden i grekiska väsen: alltså ljusgudens klarhet och besinning i kontrast till rusgudens lidelsefulla tygellöshet. 'Logos' har också kontrasterats mot 'mythos'. Då framträder logos

som ett senare utvecklingsled i tänkandets historia, när rationella förklaringar av verklighetsfenomenen börjar undantränga mer känslorna och fantasifulle uttolkningar av dem. Det är detta undersökande och analyserande logos som möjliggör ett vetenskapligt tänkande.

Logos som språk är talarens viktigaste resurs. Men den tillhör henne aldrig. Hon skaffar sig bara en tillfällig nyttjanderätt. Språket är en samfällig skapelse och en gemensam egendom. Men genom förnuftets språkberoende, dess avhängighet av ord och andra tecken inte bara för sitt uttryck utan också för sin inre form och funktion, blir även själva tänkandet en kollektivt förstrukturerad process hos den enskilda individen. Vi utvecklar aldrig våra idéer helt på egen hand utan via språket alltid med stöd av andra. Det är en dialogisk och historisk syn på förnuftet som starkt skiljer sig från traditionen från Cartesius med dess bild av människans rationalitet som något samtidigt individuellt och universellt. Språkets överpersonliga existensform understryker vikten av att retoriken som symboliskt uppenbarat förnuft bejaktar det samtal som alltid är dess yttersta grund.

Just i förhållandet till språket finner vi mycket viktiga skillnader mellan en manipulativ och en dialogisk retorik. I den manipulativa retoriken monopoliseras språket av den som för ordet. Talaren härskar ensam när hon yttrar sig och tillträdet till den offentliga arenan begränsas till en privilegierad grupp. Där får de utvaldas åsikter stå oemotsagda eller bara bryta sig mot varandra inom ramen för ett dominerande synsätt. I den dialogiska retoriken fördelas däremot ordet mellan olika parter med skilda perspektiv och intressen. Därför fungerar denna öppna och ifrågasättande samtalskonst bäst i en social organisationsform där inga människor och grupper är utestängda från möjligheten att uttrycka sig fritt i allmänna frågor.

För att den dialogiska retoriken ska bli mer än en dröm för den politiska meningsbildningen måste många villkor vara uppfyllda. Ett har att

8 Nikomakiska etiken.

göra med språket själv. Ett monopoliserat språk är alltid också ett hierarkiserat språk, ett språk med stora klyftor mellan högt och lågt värderade retoriska former. Genom språksociologin vet vi hur språket varierar mellan olika samhällsgrupper, och hur social ställning och språklig prestige hänger nära samman. En språklig variant lånar anseende av talarens rang, och talaren bekräftar sin position genom respekten för sitt språk. Och det som har en högre språklig och social status gör gärna anspråk på att också uttrycka ett högre förnuft. Att logos på detta sätt splittras i högre och lägre värderade former blir ett hinder för ett öppet och förtroendefullt samtal över sociala gränser. Samtidigt kan värdeklyftorna bara överbryggas genom en dialog som gör människor av alla kategorier till respekterade deltagare i det offentliga samtalet utifrån sina egna förutsättningar.

För att nå det syftet måste det kollektiva meningsutbytet få en mångsidighet som öppnar sig för alla slags erfarenheter och ger olika individer och grupper en reell möjlighet att få sina villkor beaktade. I sin tur förutsätter det insikten att det finns olika språk, olika diskurser, olika sätt att beskriva verkligheten på och att inget har ensamrätt till sanning och giltighet. Det är en pluralistisk inställning som erkänner att logos måste uppenbara sig i många former för att förmedla en bild av världen som inte är exklusiv och partikulär. Att snäva in gränserna för det socialt acceptabla blir ett hot mot det öppna samtalet som den demokratiska politikens inre livsform.

I det medborgerliga umgänget är språket ett förtroendekapital. Vi måste kunna lita på att orden inte bedrar oss. Motsatsen har vi sett i de totalitära regimernas massiva missbruk av det offentliga tilltalet för en systematisk verklighetsförvanskning. Resultatet har blivit en semantisk urholkning som gjort vissa ord oanvändbara för lång tid annat än som ironiska grimaser. De har alltså förlorat sitt forna värde och blivit språkliga checker utan täckning. Olof Palme, som visste mycket om språket som politiskt maktmedel, påpekade en gång att man måste vara försiktig

med orden. Vi kan se det som ett grundkrav för en god retorik att den inte förtär sina egna resurser. Av alla dess tillgångar är språkets mening och trovärdighet den mest fundamentala. Att vårda logos är alltså viktigt för att bevara pistis. Mot den här bakgrunden får begreppet språkvård en djupare och mer brännande innebörd än vi vanligen lägger i det.

När vi ser åsiktsbrytningen som demokratin hjärta ger vi uttryck för en tro på den offentliga dialogen som den kraft som formar vårt samhällsliga handlande. Det som ska gälla är ordets makt och inte fysisk övermakt. Men också ordets makt är problematisk. Ofta är den mycket ojämnt fördelad mellan dem som vill utöva den. Och den överskrider det som blott och bart kunde ses som olikheter i kommunikativ skicklighet genom att vara nära förbunden med andra maktskillnader, t.ex. sådana som rör ställning, förmögenhet, kontakter och kön. Därför måste det vara en huvuduppgift för en demokratisk politik att befria logos från allt yttre tvång.

För möjligheten att föra ett tvångsfritt samtal utan hindrande skrankor spelar ideologiska faktorer en grundläggande och mycket sammansatt roll. Å ena sidan kan en dominerande ideologi tillsluta den politiska diskussionen och göra den blind för intressanta alternativ. Vi kan säga att logos då härskar som 'ideologos' och skapar ett kollektivt förnuft med markerade gränser. Å andra sidan ökar en sammanhållande helhetsföreställning om samhället förutsättningarna för ett meningsfullt och begripligt samtal utan upprivande konflikter. Här möter vi åter en av de paradoxer som gäller för den dialogiska retoriken som redskap för en demokratisk politik och som bara kan lösas genom en klok avvägning i det enskilda fallet.

En ideologi som länge haft ett starkt inflytande över det offentliga samtalet i Sverige är modernismen, med dess strävan att i progressiv anda lösa det sociala livets problem genom kraften i en kritisk och rationell diskurs. I sin tro på den befriande makten hos individens eget tänkande och

sitt ifrågasättande av alla andra auktoriteter än förnuftets egen hör dess logos hemma i upplysningstänkandets legitimering av den enskilde som fullmyndig att själv ta ställning i allmänna frågor. Detta bejakande av intellektuell självtillit och en undersökande hållning är viktiga värdenormer i en demokratisk ideologi, eftersom de uppmuntrar människor att tänka på egen hand och att bara böja sig för andras omdömen efter att ha provat dem efter bästa förmåga.

Men också modernismen, med dess förnufts-tro och framstegsanda, kan stelna till en doktrin som beskär den offentliga dialogen. Genom sin nära förbindelse med vetenskapen och tekniken som det moderna samhällets dominerande utvecklingskrafter tenderar den nämligen att bli något snävare och mer specialiserat än det logos som vi talat om tidigare, med dess inriktning på praktiska livsfrågor och dess öppenhet för vardagstänkandets intuitiva former. Medan det moderna tänkandet kan peka mot ett abstrakt och regelstyrt system för samhällsplanering i stor skala och locka till ett teknokratiskt expertvälde, är det klassiska logos snarare en erfarenhetsföranckad handlingsklokhed med ett särskilt sinne för det enskilda fallet och med en tro på de berörda parternas egen bedömningsförmåga. Dess utmärkande drag är känslan för de konkreta valsituationernas oförutsägbara rikedom på relevanta detaljer som gäcker all strävan att sätta beslutsfattandet på formel.

Vill vi gå vidare med vad logos, det språkligt uttryckta förnuftet eller det förnuftigt upplysta språket, betyder i det politiska livet, så kan vi se det som en spärr mot affekternas otyglade inverkan på vårt handlande som samhällsvarelser. Till den goda politiken hör visserligen att inte försmå känslorna som drivkrafter och målskapare för vårt handlande. Men en omdömesgill samordning av mänskliga strävanden förutsätter samtidigt att vi förmår disciplinera våra lidelser. Denna välbalanserade resonlighet har ibland setts som ett kännetecken för svensk politik i modern tid. I sin bok *Från idéer till idyll* klagade Herbert Tingsten lite

över den glanslösa debattprosa som blivit resultatet av att passionerna och de vilda utbrotten i stort sett försvunnit ur vår inhemska politiska debatt⁹. Men han såg det samtidigt som en seger för den nyktra tanken och en förutsättning för den kompromissvilliga samförståndsanda som låtit oss uppnå så mycket på fredlig väg.

Det har också sagts att det i svenskt offentlig liv finns en övertro på den sakliga bedömningens svala och sansade makt och en ovilja att erkänna att även andra krafter regerar diskursen. I så måtto skulle den klassiska retoriken visa en större realism med sin övertygelse att en talare måste räkna också med det vilda och oberäknliga hos sina lyssnare. En god politik får inte vara så logosinriktad att den glömmer att våra beslut styrs av mer än det beräknande förnuftet.

Etos

Det grekiska ordet 'etos' går igen i vårt 'etik'. Men vad ordet syftar på är inte främst en samling sedliga grundsatser utan en personlig hållning hos den handlande människan. Den klassiska moral-läran intresserade sig också mer för karaktärsdygder än för allmänna principer. Som retorisk term syftar etos på talarens personlighet som den framträder för publiken, genom vad man redan vet om henne liksom av hennes sätt att visa sig i talet. Det är typiskt för etos att det samtidigt är något givet och något skapat, något som talaren bär med sig och något som hon tillskriver sig i den retoriska situationen.

Inom retoriken har etos och logos ett komplementärt förhållande. Logos som yttring av talarens artikulerade förnuft får sin verkan genom hennes etos, och hennes etos kan tas i anspråk för ett specifikt retoriskt syfte tack vare logos, de ord hon yttrar i ett konkret offentligt sammanhang. Men det behöver inte råda någon balans mellan de här två krafterna i talet. I många neutrala situationer då pistis klarar sig utan särskilt stöd är etos starkt reducerat – en anonym röst ger en upp-

⁹ Tingsten (1964).

lysning i någon fråga utan kontroversiella övertoner. Samtidigt finns det situationer av rakt motsatt slag då etos tar loven av logos. Ett exempel är när en talare exploaterar sitt goda anseende för att slippa ge skäl för sin sak. Hon nöjer sig alltså med att hävda sin mening och räknar med att hennes auktoritet ska göra resten. Genom denna egenkära förlitan på själva röstens makt kan det bli något förnuftsfiendligt över en utpräglad etosretorik.

Därutöver finns det former av persuasiv kommunikation som helt försmår logos. Vad vi möter då är en ordlös retorik. En spektakulär form är terrordådet, som verkar inte så mycket genom sin omedelbara fysiska effekt som genom att piska fram en våg av offentlig uppmärksamhet för den sak den vill väcka opinion för. Men ingen retorik saknar etos. I terrordådet är karaktärsyttringen själva budskapet. Dess syfte är ju att vittna om förövarnas ursinniga beslutsamhet.¹⁰

Medan en talare kan överta en annans logos, i den mekaniska meningen att hon kan stjåla hennes ord, så kan etos inte på samma sätt föras över från en individ till en annan. I stället är etos vad talaren tillför texten genom att ge den en personlig förankring. Det icke-reproducerbara hos en unik karaktär är skälet till att en talskrivare för en offentlig person inte själv kan föra fram de ord hon tänkt ut. Hon har fel etos, eftersom talet inte utgår från hennes egen position utan från den andres som hon skrivit det för.

Etos är naturligtvis viktigt för *pistis*. Hur vi litar på någons ord beror av vad vi tänker om hennes karaktär. Det är anledningen till att den talare som sätter sina idéer före sin person ändå måste tänka på sitt etos. Först när det är säkrat kan budskapet vinna gehör.

I vissa fall är etos själva målet för talet. Då blir talarens ord och uppträdande bara stöd för hennes auktoritet. Att agera så kan vara viktigt för att härska politiskt. Förvirrade inför samhällsproblemets komplexitet och alla motsägelsefulla fakta överlåter vi de svåra besluten till våra förtroende-

valda och tyr oss till dem vars etos tilltalar oss mest. Om politikerna vill ha det så, söker de inte längre hjälpa oss att ta ställning utan bara vinna vår tillit. Då blir det dolda budskapet till de medborgare som nu reducerats till väljare enkelt och ansvarsbefriande: "Ge oss din röst, så ordnar vi allt på bästa sätt!"

Liksom *pistis* redan från början hör till förutsättningarna för att ett samtal ska bli meningsfullt, är ett visst mått av positivt etos något som vi på förhand väntar oss hos andra. Utan tecken på motsatsen räknar vi med att de har en ansvarig hållning till sin sociala position. Bara med den förutsättningen kan ett samhälle fungera som en association mellan människor som inte känner varandra som individer. Därför behöver den som framträder i en erkänd funktion sällan styrka sina dygder. Deras grunddrag ligger redan i hennes givna roll. Att vara t.ex. lärare eller tjänsteman ger i sig ett visst anseende som legitimerar de yttranden som hör till ämbetet. I sådana fall kan vi tala om ett institutionaliserat etos. Men det finns förstås också osäkra situationer, där ingen utan vidare kan stödja sina ord på sin roll. Då krävs en personlighet som avväjjer tvivel.

Etos är viktigt inte bara för att en talare ska få gehör för sina ord när hon framträder offentligt. Det har också en dialogisk betydelse som går utöver de samtalandes enskilda ambitioner. I stället rör karaktärsfrågan samtalet som ett gemensamt projekt. Hur det avlöper beror av deltagarnas bedömning av varandra. Ty en äkta dialog är mer än ett yttre möte mellan två ståndpunkter. För varje medverkande gäller det att öppna sig för den andras ord som en möjlig utvidgning av sin egen tankerymd. I sin tur kräver det ett förtroende för att också motparten närmar sig samtalet med öppenhet och respekt.

Genom den sociala kraften hos etos blir talarens karaktär en viktig grund för talets verkan. Att notera det framhäver det personliga på ett sätt som är typiskt för retoriken. Hur orden i förening med utstrålningen hos den som yttrar dem får människor att lystra och lyda – det är den typ-

¹⁰ Heradstveit & Bjørge (1987).

situation som den klassiska talarläran ständigt målar upp. Samma bild av den dirigerande individen har också präglat en retoriskt inspirerad historieskrivning. Den kretsar kring kraftfulla ledare som genom sina handlingar styr historiens gång. Också där spelar eggande och manande tal till riksdag, folk och här en viktig roll för det som sker. I vårt århundrades totalitära stater, som Hitlers Tyskland och Stalins Sovjet, förmedlade en massiv propaganda samma historieuppfattning i en ytterlighetsform som ställde Ledaren som en andlig koloss i folkets mitt. Hans överlägsna etos blev den yttersta garanten för den förda politikens klokhet.

Den demokratiska tanken har också sin historiesyn. Genom att tona ned ledarnas och elitens insatser hedrar den folket och unnar det makten över sitt eget öde. Fokuseringen på olika individers och gruppers inflytande över samhällsutvecklingen aktualiserar spörsmålet om aktörernas betydelse för den goda politiken i förhållande till andra formande krafter. Frågan kan tillspetsas som ett val mellan två synsätt. Med det ena är det viktigaste för en demokrati att skapa goda politiska strukturer, som tryggar rättvisa val, minskar risken för maktmissbruk etc. En variant av den uppfattningen har vi i den marxistiska föreställningen om det klasslösa samhällets förvaltning. Där ersätts ledarna med funktionärer som turas om att fullgöra de enkla styrfunktioner som fortfarande behövs. Potentialen för maktmissbruk har försvunnit med klassväldet.

Enligt den andra synsättet är det viktigaste att få goda och dugande personer att åta sig allmänna uppdrag, människor med en utvecklad medborgaranda. Om de som särskilt ansvarar för att forma de samhälleliga förutsättningarna för vårt handlande brister i moral och omdöme, så ger inga institutionella strukturer ett tillräckligt skydd. Vi kan alltså inte bara lita på regler och procedurer för att skapa ett fungerande politiskt system. Vi måste framför allt ställa krav på dem som vi anförtrött att leda det.

Själv har jag svårt att tänka mig en god politik

utan goda politiker. I den representativa demokratin har vi rätt till representanter som vi kan lita på. Därför måste vi pröva inte bara de folkvaldas åsikter och program utan också deras etos som ett led i det offentliga samtalet. Och för att vi ska kunna ställa dem till svars måste de framträda som personer. Bli politiken helt anonym hamnar vi i ett tjänstemannavälde. Ett byråkratiskt system utesluter inte moraliska krav, men dessa fordringar knyts då helt och hållet till ett institutionellt etos och inte till ett personligt. Samtidigt utsätter sig demokratin för en risk om den alltför mycket vill yrka ansvar av några få. Då hotas den breda dialogen mellan jämnstarka deltagare som politiskt ideal. Inte bara när ledare hyllas utan också när de smädas koncentreras det offentliga ljuset på dem. Det kan bidra till att förstärka de elitistiska drag som redan finns i det representativa systemet.

För politikerna själva kompliceras situationen av att massmedierna i dagens samhälle också intresserar sig för deras privata liv. Medan en antik politiker som Perikles skapade sitt rykte på Atens agora i sin offentliga gärning och höll sitt familjeliv dolt för insyn, måste dagens politiker vårda sitt etos även som privatpersoner¹¹. Därför riskerar de att förverka pistis, sitt samhälleliga förtroende, om vad de gör som enskilda inom den intima sfären inte motsvarar allmänhetens krav på en representativ hållning även där.

Till demokratins institutionaliserade etos hör vissa principer som Max Weber har förknippat med den moderna byråkratin: obesticklighet, lika och rättvis behandling av olika fall, en objektiv handläggning av ärenden i enlighet med fasta och allmänna regler etc. Här möter vi alltså överpersonliga spärrar mot korruption och godtycke. Detta normerande etos har setts som en förutsättning för den moderna statsförvaltningens rationalitet. Dit hör att den ger en stabil grund för pistis, för ett förtroende för myndighetspersoner som inte bygger på personlig bekantskap utan på den mekaniska säkerheten i ett genomreglerat

11 Arendt (1986).

system. Genom att det finns en etablerad standard för ämbetsutövning blir den enskilda tjänstemannens karaktär och privatmoral i princip ointressanta. I det ideala fallet är hennes agerande helt och hållet en förprogrammerad rollfunktion.

Också valda politiker måste anpassa sitt handlande efter statsförvaltningens regler som det juridiska normverket för offentlig agerande. Därmed färgas deras etos av ämbetsmannens. Säkert befäster det deras auktoritet. NN är inte bara partipolitiker utan också statsråd, och åtnjuter därmed anseendet hos sitt ämbete. Men en politiker kan inte låta sig uppslukas av tjänstemannarollen med dess institutionella pistis. Då riskerar hon att svika sitt särskilda uppdrag. Det kräver nämligen ett djärvare agerande än administratörens. Den som har ett politiskt ansvar måste hela tiden vara beredd att handla också utanför de situationer som är förutsedda av ett fastställt regelsystem. Och för att lyckas med det måste hon kunna vädja till medborgarna utifrån sin personliga auktoritet. Därför måste hennes etos uttrycka sig i en annan diskurs än den byråkratiska för att inbjuda till en dialog med allmänheten kring frågor som ännu väntar på sin lösning.

En politiker kan modifiera sitt etos inte bara genom att framträda som ämbetsman utan också genom att uppträda som en representant för sina väljare eller sitt parti. Det svenska valsystemet bygger ju alltjämt mer på partival än på personval. Den ordningen inskränker förstås vad de valda kan säga och göra. Det blir svårare för dem att tala fritt i eget namn och gå sin egen väg i partiskiljande frågor. Ibland kan det också bli en konflikt mellan en politikers personligt-psykologiska och hennes representativa etos. När ett parti kräver krafttag av sin invandrarminister kan det hota hennes varmhjärtade framtoning som ett fryntligt ansikte i tv-rutan.

Samtidigt som det strikta representskapet begränsar en politikers handlingsutrymme ger det tyngd åt hennes ord. Den förtroendevalda kan stödja sig på ett kollektivt etos. Vad NN säger får större vikt när hon påstår sig tala för arbetar-

rörelsen eller Sveriges bönder. Ställningen som språkrör kan bli ett skydd mot ifrågasättande. Då identifierar sig representanten med de representerade och lånar deras samlade prestige för sin egen sak. Också det är en form av maktutövning som försvårar ett meningsutbyte på lika villkor.

En politikers etos ger henne alltså ett rum att agera i. Det gör individer med ett gott personligt namn till tillgångar för sitt parti. Samtidigt är varje anseende som är värt att bevara också ett hinder för att handla fritt efter situationens faktiska krav. Det finns ord och gärningar som en politiker får avstå från, därför att de skulle skada hennes etos. Därmed skulle de också äventyra det förtroendekapital som hon vill förränta i framtiden. I många situationer är det här antagligen ett lyckligt förhållande. Det kan avhålla från frestelser. Men det kan också leda till en ängslig följsamhet mot den allmänna meningens alla skiftningar och kast. I sådana fall öker risken för ren opportunistik när en politiker inte behöver ta ansvar för sina förslag, därför att hon ändå inte kan genomföra dem. Oppositionspartier kritiseras ibland för att blåsa upp sitt etos genom rundhanta löften till olika grupper, som bara kan sätta dem på prov genom att stödja dem i nästa val.

Det finns ändå gränser för en politikers möjligheter att manipulera sin bild inför allmänheten. De visar sig när hon upphör att vara trovärdig. Ty liksom pistis beror av etos, beror etos av pistis. Den som vet det måste gå emot också populära önskemål när det inte är rimligt för henne att samtycka till dem. Annars hemfaller hon till det genomskinliga hyckleri som består i att förena det oförenliga för att göra alla till lags och undvika svåra val genom att låtsas tro på vägar runt alla intresskonflikter.

Patos

Det grekiska ordet 'patos' har fått en plats också i svenskan. Numera syftar det väl mest på en högstämd och kanske svulstig känsla. I retoriken har ordet däremot ingen negativ biton. Allmänt står

det för starka och djupa sinnesrörelser, sådana som en talare med ett lidelsefullt framställnings-sätt kan väcka hos mottagliga lyssnare. Ibland ställs patos mot etos. Då får den senare termen stå för finare men fastare stämningar som mer varaktigt sätter sin prägel på karaktären¹². Patos ses då som motsatsen: det flammande men flyktiga i känslolivet. För vår diskussion kan det vara lämpligt att vidga ordets innebörd så att patos rent allmänt står för olika affektlägen hos publiken, oavsett hur starka och stadiga de är. Från dessa drivande och handlingsbestämmande krafter ska talaren utgå för att låta dem arbeta för sin sak eller tvärtom motverka dem om de är till skada för hennes syfte.

För talaren är den bästa betingelsen för en förtroendefull kontakt med lyssnarna att det finns ett känsloläge som hon delar med dem. Ibland kan talaren suggerera sig själv till det patos som publiken redan är gripen av eller som hon vill inge den. Men det får oundvikligen något hycklande över sig. Bakom masken av lidelse förblir talaren kontrollerad och kall. Kurt Johansson har citerat Joseph Goebbels kommentar efter sitt stora tal i sportpalatset i Berlin 1943, när han fått de ditkommenderade partikadrerna att hänfört hylla det totala kriget: "Vilken timma av idioti!"¹³

Att spela på patos är huvudstrategin för en manipulativ retorik som vill låta orden slinka förbi läsarens kritiska spärrar. Hit hör att spela på fördomar för att utlösa signalreaktioner som är knutna till stereotypa känslokomplex. Men det är inte riskfritt att piska upp våldsamma affekter. Liksom andra starka krafter går känslorna ofta sin egen väg när de väl kommit i rörelse. Då riskerar talaren att själv slukas av den tiger som hon försöker rida på.

Har patos någon plats även i en icke-manipulativ retorik? Vill talaren respektera lyssnarnas integritet som tänkande varelser får hon naturligtvis akta sig för en ohämmad känsluggestion.

Men det betyder givetvis inte att det saknas utrymme för emotionella inslag i en sansad retorik som vill bana väg också för förståelse och reflexion. Att avvisa alla kunskapsgrunder som inte är strukturerade som logiska begrepp vore ett uttryck för en inskränkt rationalitet, för ett reducerat logos, som ser känslan som ett hot mot insikten. Om vi godtar tanken att vi prövar en uppfattning dialogiskt efter dess förmåga att övertyga, så måste vi erkänna att en övertygelse också rör känslan, både genom sin egen färgton som mentalt tillstånd och genom de erfarenheter som kan ge upphov till den. Vad som gäller här är snarast att känslan ska vara upplyst av saken för att ha ett förnuftigt värde. Som antiken såg det kunde känslor lika väl som omdömen passa till sitt föremål eller strida mot det – en fruktan kunde till exempel vara befogad eller grundlös efter vad som framkallade den¹⁴.

Till det kommer att känslorna är viktiga för att retoriken ska bli dialogisk. Att talaren vågar visa att hon själv är gripen, upprörd eller entusiastisk och vädja till lyssnarna om ett emotionellt gensvar kan vara en förutsättning för att engagera dem i ett samtal som känns levande och mänskligt meningsfullt. Vidare gäller det att varje mellanmänsklig relation som inte reducerar motparten till ett objekt innebär att deltagarna i den gör sig mottagliga för varandra känslor. Genom kommunikationens fundamentala betydelse för alla former av kunskap blir känslorna även av det skälet en oundgänglig nyckel till att förstå också den empiriska värld som de samtalande riktar blickarna mot.

Vad gäller den politisk retoriken, så kan den inte inskränka sig till att sprida upplysning. Den måste också kunna lyfta människor över den privata sfärens begränsade perspektiv till ett vidare engagemang för samhällets gemensamma angelägenheter. För det målet räcker det inte alltid med att bara vädja till ett nyktert kalkylerande förstånd. Också känslorna kan behöva väckas, och kanske lyftas till ett högre plan av solidarisk med-

12 Fafner (1982).

13 Johansson (1998).

14 Lindhardt (1987).

borgaranda. För att ge levande kraft åt sina ideal kan den politiska retoriken inte undvara patos.

Dessutom är många samhällsproblem lika mycket känslorfrågor som sakfrågor. Det faktuelle och det emotionella kan inte skiljas åt i politikens värld, eftersom den befolkas av levande människor som handlar utifrån både idéer och attityder. Ta som ett exempel "den ekonomiska kris" som Sverige anses ha drabbats av på 90-talet. Den är inte bara 'objektiv'. En del av krisen är själva föreställningen om den. I sin tur kan den tanken förbinda sig med en känsla av resignation och uppgivenhet, en bristande tilltro till framtiden och vår förmåga att behärska den. Själva modlösheten kan förvärpa situationen genom att beröva människor kraften att angripa den. Och politikerna kan själva ha bidragit till det kritiska läget genom att hamra in det i människors medvetande. På så sätt kan de oavsiktligt ha skapat ett känsloklimat som låter hotet bli verklighet. För att bryta förlamningen kan det efter fruktans och varningens retorik behövas också en hoppets vältalighet. Med dess hjälp påverkar vi känslorna för att söka lösa ett reellt problem inom samhälls-ekonomi.

Liksom en retoriker måste en politiker alltså tänka på patos, på stämningar och opinioner, när hon utövar sin konst. En åtgärd kan ha sakligt fog för sig, men saknas den rätta känslan för den, så är det dålig politik. Det är därför som valda beslutsfattare inte bara kan följa sin egen bedömning av de olika lösningsförslagens inneboende värde. De måste också ta hänsyn till det allmänna åsiktsläget och till utsikterna att få bifall för sin mening av andra. Att göra överväganden av den arten är inte opportunist utan realism. Cynism blir det däremot om en politiker i sina offentliga framträdanden bara säger vad hon tror att folk vill höra. Men det rör sig om en svår balansgång mellan det principfasta och det praktiska. Även om anpassning är något annat än anpasslighet kan det som börjar i det förra sluta i det senare, efter alltför många eftergifter för slug taktik.

Docere

Att tala är också att tala *om*, och docere står för den sidan av talet: att meddela något nytt, som låter lyssnarna få veta vad de inte känt till tidigare.

Den viktigaste och mest krävande i docere som retorisk funktion är inte att omtala enstaka fakta utan att sätta in dem i ett mönster. Det beror på att vår sociala omgivning inte möter oss som en anhopning av omständigheter utan som en tolkad helhet. Därav följer som den avgörande uppgiften för logos att symboliskt strukturera vår omvärld så att den blir begriplig för oss. I det perspektivet är docere den kraft hos talet som konstruerar verkligheten för lyssnarna.

Docere är nära knutet till pistis. Det mesta som vi vet om världen har vi från andra, och för att tro på det måste vi lita på att våra sagesmän är ärliga och kunniga. För ett docere som inte missbrukar vårt förtroende gäller de krav som filosofen Paul Grice har ställt upp för det 'goda' talet, det som tillmötesgår lyssnarens behov av upplysning: att det som sägs ska vara sant eller åtminstone så väl underbyggt att talaren anser sig ha fog för det, relevant för vad lyssnaren behöver veta i den aktuella situationen, lagom utförligt så att lyssnaren varken förvirras av överflödiga upplysningar eller besväras av luckor på viktiga punkter, och dessutom så klart sagt att det inte blir risk för missförstånd.¹⁵ Kanske kan det idealet ses som ett regulativ för det slags retorik som skapar förutsättningar för en dialogisk rationalitet.

Men docere har en viktig roll också i den manipulativa retoriken. Anledningen är förstas att människan rörs till handling av det hon tror sig veta: hennes praktik styrs av hennes teori. I den manipulativa retoriken ser vi också att docere inte behöver vara samvetsgranna rapporter av välbestyrkta fakta. Det kan likaväl förmedla en vanställd bild av världen. Det viktiga är att den lämpar sig för talarens syften. Också docere tjänar persuasio

Det här betyder att propaganda och indoktri-

15 Grice (1975).

nering i hög grad är inriktade mot docere. Att varaktigt påverka någons verklighetsuppfattning är ett långt effektivare sätt att få makt över hennes handlande än att röra upp ett övergående känslosvall. Och det handlande som utgår från verkan av docere är till fördel för en manipulativ retorik genom att det inte känns som ett tvång utifrån utan som en naturlig anpassning till sakens egen beskaffenhet.

Docere kan få ett skolmästaraktigt drag. Då blir det ett utlärande uppifrån och ned, från den insiktsfulle till den okunnige. Det är den initierade som kontrollerar situationen och som bestämmer ramarna för den enkelriktade kunskapsförmedlingen, och som också har rätten och makten att avgöra vad som är giltig kunskap. Det här är en vänlig undervisningssituation. Men den rimmar illa med den dialogiska retorikens syn på kunskapsbildningen som en öppen process, där vetandets konturer inte är uppritade på förhand, där kunskapen ständigt omprövas och omformas i mötet med andra och där det auktoritära är bannlyst. En pedagogik av det kunskapsförmedlande slaget kan i och för sig te sig som en motpol till en manipulativ retorik genom sin ansvarsfulla och sakinriktade hållning. Men den starka styrningen, betoningen av lärarens auktoritet och bristen på den genuina dialogiska frihet för motparten, som uppmuntrar också till en oppositionell hållning, kan samtidigt ge den ett manipulativt drag.

Ser vi politiken som en diskursiv metod för att utstaka gemensamma handlingsvägar, så är det klart att docere spelar en viktig roll i den. Vad det då är fråga om är inte bara att förmedla information som underlag för den politiska beslutsprocessen utan också att förhandla kring den verklighetsbild som ger handlandet dess innebörd. I hög grad handlar politikens docere om att tolka och finna mening. Vad de olika politiska partierna och ideologierna erbjuder oss är djupast sett inte olika åtgärds paket utan olika sätt att göra världen begriplig för oss som en arena för möjlig handling.

Det meningsskapande som jag talar om här får alltså inte ses som något yttre i förhållande till politiken, en bild av världen som utifrån vägleder handlandet, utan som ett inslag i själva handlandet. En politisk åtgärd kan aldrig stanna vid något yttre, den måste också te sig rimlig och meningsfull för de människor som den berör. Annars hotar politiken att sluta övertyga och att förlora det förtroende som är grunden för att människor frivilligt ska lämna sin anslutning till den. En meningslös politik kan bara genomföras genom naket tvång.

Samtidigt måste detta meningsskapande vara statt i utveckling, inte något en gång för alla givet, för då urartar det till en doktrin som inte längre för en dialog med den politiska erfarenheten. Det gör det viktigt att betrakta politiken som en kollektiv läroprocess, och att inte stöta bort eller förtränga lärdomarna därför att de hotar en given uppfattning. Inte minst kan man lära av misslyckanden, men det förutsätter att de erkänns och dryftas.

Den läroprocess som jag talar om här, och som är dialogisk och öppen och inte i förväg känner sitt resultat, måste skiljas från det uppfostringsprojekt som modernismen ofta har ålagt politiken och som gått ut på att forma den moderna människa genom att upplysa henne. Det har gällt att skapa en ny livshållning – rationell, disciplinerad, medborgerligt sinnad. Problemet med den inlärningsprocessen är dess doktrinära utgångspunkter och dess förmedling uppifrån och ner, från en redan upplyst elit till de breda lagren som ska höjas till samma nivå som sina ledare. I detta finns ett patriarkaliskt drag som är svårt att förena med en demokratisk politik på dialogens grund, där ingens erfarenheter på förhand underkänns som ett ovärdigt bidrag till det gemensamma samtalet.

Movere

Den mest grundläggande funktionen hos talet, den som uppträder tidigast hos barnet och kan-

ske uppstått först i människoslåktets språk-utveckling, är inte den informativa, den som beskriver hur det är: "Bollen är röd". I stället är det den imperativa, den som föreskriver hur det borde vara och söker framkalla en handling för det syftet: "Ge mig bollen!". Vi kunde säga att *move*re, att röra andra till handling, är mer fundamental för retoriken än *docere*, att forma föreställningar och meddela upplysningar. Och som vi sett är politikens *docere* i regel inriktad mot *move*re: man påverkar andras tankar för att styra deras handlingar.

Liksom *docere*, det undervisande i talet, knyter an till logos, förståndet och kunskapen i dess språkligt-symboliska form, så knyter *move*re, det viljepåverkande och handlingsframkallande draget hos retoriken, an till *patos*, till känslolivet som en drivfjäder för handlingslivet. Men även om *move*re i de mest typiska fallen har en 'gripande', en 'rörande' verkan, och kanske lockar till tårar eller harmsen rodnad, så omfattar det hela arsenalen av påverkningsmedel som inte bara skapar tilltro till en föreställning utan också engagemang för den, dvs som framkallar det adekvata gensvaret på talet som appell, som vädjan och maning.

Samtidigt som den klassiska talarläran gärna har sett *move*re som det främsta av talarkonstens mål och som själva tecknet på talarens skicklighet, så har misstron mot retoriken särskilt riktats mot just den sida av talarkonsten som vetter mot *move*re. Det är fullt begripligt. *Move*re är kärnan i en manipulativ retorik. Vi kan tänka på den bokstavliga innebörden av 'manipulera', att röra med handen. När *move*re lyckas kan det verka som om talaren lägger sin hand på lyssnarna och rör dem, deras tankar, deras känslor, deras handlingar, i den riktning som hon har bestämt. Allt det hos talarkonsten som för tanken till massuggestion, till andligt överväld, till att bemäktiga sig publiken, kretsar kring *move*re. Att inta en kritisk hållning till ett tal är inte minst att motstå dess rörelse-verkan: att stå fast när talet vill beröva en balansen.

Vad betyder det här för *move*res relation till en dialogisk retorik, till en retorik som inte vill tvinga

talarens vilja på lyssnarna utan respektera deras självbestämmanderätt, deras frihet att avböja talarens propåer, ja som vill uppmuntra till en hållning som inte bara öppnar sig för ett bejakande utan som också innesluter möjligheten att sätta ifråga och att föreslå andra alternativ? Ett manipulativt *move*re kan naturligtvis inte komma i fråga här. Men *move*re måste inte vara ett försök att slavbinda lyssnarens vilja och beröva henne den fria förfoganderätten till sitt eget handlingsliv. Att röra till handling behöver inte ske genom en signalreaktion som kortsluter lyssnarnas reflektion. Tvärtom kan *move*re bidra till att engagera lyssnarna i ett kritiskt tankearbete som just aktiveras av den handlingsappell som *move*re innesluter. I det perspektivet är *move*re en påminnelse om att våra tankar och insikter också måste konfronteras med handlingslivets krav.

Om *move*re står för handlininriktningen hos en diskurs, så är det ett grundelement i all politisk verksamhet. Av sina belackare har demokratin anklagats för att producera mer prat än handling, för långdragna diskussioner som inte leder någon vart, för att urarta till en polsk riksdag, för bristande effektivitet. I sin allmänna och svepande form är de här anklagelserna naturligtvis inte rättvisa, men de pekar på hur viktigt det är för legitimiteten hos den politiska verksamheten i en demokrati att den också kan visa sin handlingskraft. (Det Demokratiråd, som nyligen har inrättats här i landet, har också satt handlingskraften som en av de huvudvariabler som kännetecknar en väl fungerande demokrati.) Men kravet på energisk handling innebär alltid en frestelse att stoppa dialogen för att skrida till beslut, och att tysta kritiska röster för att de inte ska hindra beslutets kraftfulla verkställande. En demokratisk politik måste inse att det är lika viktigt hur handlingar växer fram som att de kommer till, och att *move*re snarare är konsten att inbjuda människor att tänka och handla själva än att fösa dem in på en förutbestämd handlingsväg.

Därför är den viktigaste dimensionen hos demokratins *move*re kanske att skingra den apati

som kan gripa omkring sig hos människor som känner en så stor distans mellan det politiska beslutsfattandet och sin egen situation att de ställer sig vid sidan av den politiska processen och uppfattar den som avlägsen, obegriplig och opåverkbar. Men medlet kan naturligtvis inte vara de totalitära regimernas tvångsmässiga mobilisering av massorna utan tvärtom en vilja att reducera de ojämlika maktrelationer som placerar politiken över medborgarnas huvuden.

Delectare

Redan från sin begynnelse har retoriken visat två ansikten för världen. Det ena är ett allvarligt och beslutsamt. Då handlar det om att råda och vägleda i viktiga angelägenheter. Det andra är muntert leende. Där är talet en språklig fest, en uppvisning i ordglädje och verbal vitalitet. Det senare är en sida av retoriken som vetter mot ritualen och poesin, där det praktiska får ge plats åt det estetiska. Om Perikles, den atenske statsmannen, som styrde och ställde i kraft av sin övertygande talarkonst, står som en representant för retorikens förra sida, så kan Gorgias, som bländade sin publik med konstfulla uppvisningstal utan annat syfte än att demonstrera talarkonstens resurser av gnistrande ordprakt, få stå som företrädare för den senare. Det handlar då om delectare, om det i talet som glädjer och roar lyssnarna, om språket som källa till skönhetsupplevelse, sinnlig glädje och muntert välbehag.

Delectare tillför retoriken ett moment av lättsinne som har gett den ett dåligt rykte bland allvarsmän. Retoriken som konstform föddes i Grekland, och den vältalighet som uppskattas här har en medelhavssinnlighet, en glädje över det mirakel som språket är och över tungans kvicka och eleganta lek med orden, som kan förefalla frivol på våra breddgrader, där i synnerhet offentlig tal kan te sig som en alltför allvarlig angelägenhet för muntra krumsprång, och där vi hos våra politiska företrädare snarare förväntar oss tungfotad saklighet än språkliga fyrverkerier.

Naturligtvis kan det finnas fog för vår misstro mot det lekfulla och sinnesbejakande språket i tal som inte enbart eller främst har till syfte att roa utan rör sig i de betydelsefulla beslutens värld och gäller hur vi bäst ska handla. När reklamen överrumplar oss med slogans och slående fraser, så känner vi den manipulativa avsikten: vi ska lockas att fästa blicken på det som gör oss mottagliga för budskapet. Det senare är ett mål för delectare som den klassiska retoriken kallade *captatio benevolentiae*, att vinna lyssnarnas välvilja, och som talaren borde lägga ned stor omsorg på, särskilt i talets inledning.

Men att bara se delectare som ett medel för oansvarig manipulation är alltför inskränkt. Här närmar vi oss i själva verket en viktig fråga som rör den 'goda' dialogen. Hos Aristoteles finns en viktig skillnad mellan två slags handlingsformer som han kallar för *poesis* och *praxis*¹⁶. Det förra syftar på det produktiva görandet, de handlingar som vi utför för resultatets skull, som att tillverka ett redskap som vi behöver. Det andra syftar däremot på sådana handlingar som visserligen kan ha ett produktivt resultat men som också och väsentligen görs för sin egen skull, därför att de har ett egenvärde för oss. Den goda dialogen måste ses som en form av praxis. Visserligen kan den vara ett medel för att uppnå mål som vi finner värdefulla, som att finna ut hur vi ska handla. Men samtidigt har den ett egenvärde, som en grundläggande del av människans självförverkligande som social varelse. Det finns något i den goda dialogen som berör oss angenämt, och i detta ligger mycket av dess godhet. På så sätt blir delectare, fattat i sin vidaste mening, en konstitutiv ingrediens i det goda samtalet.

Aristoteles såg politiken som ett sätt att forma 'det goda livet', och till det goda livet för en medborgare i en statsgemenskap, en 'polis', räknade han att vara politiskt aktiv. På så sätt får den politiska verksamheten ett inneboende värde som den plats där människan kan leva en viktig del av

16 En skarpsinnig tolkning av denna skillnad finns i Ramirez (1995).

sitt sociala liv. Det finns svenska politiker som har vittnat om den glädje som politiken har skänkt dem. Mona Sahlin fick utstå en del hån för sitt yttrande "Politik är det roligaste jag vet". Men uppenbart bidrog hennes känsla av glädje inför det politiska arbetet till hennes utstrålning. Det har kanske hört till politikens institutionaliserade etos att den ska utövas av allvarsamma män som en tung plikt. Men om den 'goda' politiken ska inbjuda till en mångsidig medverkan bör den nog också ha ett element av glädje, ett delectare som inte bara är den politiska retorikens eftergift för mediasamhället underhållningskrav utan som sätter den politiska vardagen med en livgivande vision av det goda livet.

Argument

Det tal som vill övertyga kan naturligtvis förlita sig på pistis, på lyssnarens förtroende för talarens tillförlitlighet och goda omdöme i den fråga hon yttrar sig om. I så fall tyr det sig till en ren etosretorik. Men logos kräver något mer: skäl och argument som tillåter lyssnaren att själv pröva rimligheten i det som sägs.

Om språket bara speglade sanningar som vi hade en direkt tillgång till genom vår intuition eller iakttagelse, så skulle vi aldrig behöva några argument för vår övertygelse. Den skulle ha sin fasta grund i vår omedelbara erfarenhet eller i rapporter från andra personer, som vi kunde välja att lita på eller misstro, men vars rättframma konstaterande inte skulle ha behov av några argument. Vi kan ljuga om att det regnar ute, men vi ser sällan eller aldrig någon anledning att argumentera för saken.

Men logos, språket-förnuftet, speglar inte bara världen utan tolkar den också, dvs lyfter in den i sitt system av symboler. Det ger vår kunskap en oupplösligt språklig form, där sanningen alltid finns representerad som ett tecken och inte kan fattas avskild från logos som symbolskapande förklaringskraft. Det leder till att varje påstående om världen och dess värden har förbindelser med

andra möjliga påståenden, som det passar mer eller mindre väl samman med i ett övergripande perspektiv. Av det skälet får vi nalkas sanningsfrågan indirekt, på omvägar. För att veta om ett påstående stämmer så får vi se efter hur det hänger ihop med andra påståenden som vi tror på eller avvisar. Vi får leta efter argument.

Till argumenterandet hör en öppenhet som skiljer det från deducerandet – från härledningen av kategoriska slutsatser ur en etablerad doktrin, antingen denna består i en uppsättning geometriska axiom eller en religiös troslära. Argumentationens horisont är vidare och dess utgångspunkt mindre given och avgränsad. Därför kan den inte röra sig med självklar säkerhet mot ofrånkomliga slutsatser utan beskriver en rörelse som alltid kan avlänkas från sin bana genom ett tillskott av nya synpunkter. I motsats till beviset ger argumentationen plats för det oväntade. Därför är den också ett sätt att utveckla ny kunskap, inte bara att artikulera det som finns dolt i etablerade sanningar.

För det är viktigt att argumentationen inte ålägger sig själv alltför snäva ramar, som låser den. Ju större kravet blir på kortsiktigt effektivitet i en beslutsprocess, desto svagare blir toleransen mot udda infallsvinklar i argumentationen. Och desto lättare får diskussionen inskränka sig till att enbart överväga medlen men inte de mål som medlen är till för. När en politisk diskussion får den karaktären har politiken urartat till ren förvaltning. De grundläggande värdena är undandragna debatt, bara tekniska frågor får dryftas. Ett av den forna Sovjetstatens många olycksöden var att det offentliga samtalet snabbt urartade åt det hållet.

För den form av kollektivt förnuft som den öppna dialogen ger en ram för är argument och motargument själva gången i prövningen och utvecklandet av åsikter. På det sättet utgör de förutsättningen för den resonerande dialogens värde som kunskapsform. Här är det viktigt att synpunkterna måste lyftas upp över det subjektiva för att kunna underkastas en gemensam granskning. Tycken och åsikter kan vara subjek-

tiva och helt privata, men kunskapen är intersubjektiv, en delad egendom, och sin subjektöverskridande karaktär får den genom sin närvaro i en verklig eller åtminstone möjlig dialog, där den objektiveras genom att ses med flera blickar från olika håll.

Det här har en avgörande betydelse för den politiska retoriken. Alla vet att vårt handlande i hög grad styrs av individuella eller grupp-egoistiska intressen. Men dem kan vi normalt inte åberopa, när vi argumenterar för vår uppfattning och riktar oss till andra än dem som delar våra egna behov. Aldrig kan en politiker säga som skäl för sin ståndpunkt i en allmän fråga att den är rätt för att den gynnar hennes karriär. Av offentliga argument kräver vi nämligen att de ska springa fram ur vad Hannah Arendt har kallat "representativa omdömen" – en reflexion som intar en ståndpunkt som åtminstone potentiellt kan företräda allas mening.¹⁷

Det här ligger i linje med den goda politikens mål att bli något mer än en styrkemätning mellan olika gruppintressen, där utslaget fällt av deras numerära styrka. I stället bör den formis utifrån kraften i offentligt acceptabla argument som i princip kunde hoppas på en allmän uppslutning. Det gör att de som deltar måste pröva olika perspektiv och ta hänsyn till intressen och ståndpunkter andra än sina egna. De ska utgå från en "vidgad mentalitet".¹⁸

Kravet på en anständig argumentation kan givetvis inbjuda till grovt hyckleri. Det vore naivt att tro att de argument som politiker och andra framför i en offentlig debatt alltid är deras verkliga skäl. Men det hindrar samtidigt det allmänna samtalet från att urarta till en naket hävdande av egoistiskt intressen. Ty då finns inte längre någon väg till en förnuftigt övervägd lösning på problemet att samordna stridiga viljor. I stället blir grovt maktspråk, självömkande vädjanden och ren köpslagan det enda sättet att komma till ett utslag. Antikens retoriklärare hävdade ibland att själva

retoriken hade en förädlande inverkan på en talare, därför att han i talen åberopade ädla förebilder och då själv kom att influeras av deras exempel. Att det är omöjligt att argumentera fullt så egoistiskt inskränkt som vi kanske tänker kan ge oss ett incitament att utveckla vårt eget omdöme mot större vidsyn och representativitet. Kanske bidrar för övrigt just sådana diskussioner med krav på 'acceptabla' argument till att bryta barnets naturliga själviskhet och lär det att inta ett socialt perspektiv.

Att vi använder argument hindrar förstås inte att vår retorik blir manipulativ. Argumenten kan ju vara så ensidigt valda att de alla styrker en viss slutsats och avsiktligt döljer de invändningar som kunde vara befogade. Men också en grovt vinklad och monologisk argumentation har fröet i sig till en öppen och dialogisk retorik. Ty genom att argumentera för min sak erkänner jag, genom själva mitt handlande, lyssnarens rätt att pröva min uppfattning utifrån bärkraften i de skäl som jag för fram för den. Och i det erkännandet ligger som den enda rimliga konsekvensen ett bejakande också av hennes rätt att ifrågasätta mina argument, att dra in andra skäl – och att i sista hand avvisa den slutsats som jag försöker styra henne mot.¹⁹ Allt som vi kan argumentera för kan vi också argumentera mot – det som retoriken kallar för ett *probatio*, ett positivt bevis är alltid samtidigt ett *refutatio*, ett bemötande av tänkta eller verkliga motargument.

Det här har också till följd att bruket av argument i den politiska retoriken åtminstone indirekt innebär ett erkännande av att politiska frågor är problematiska. De har inga entydiga svar. Den som argumenterar för den enda vägen erkänner genom själva sin pläderyg att det finns fler vägar. I argumentationen ligger också ett bejakande av människans frihet och ett avvisande av en historisk determinism. Alla överläggningar om vårt kollektiva handlande blir meningslösa om kursen redan är utstakad av ett övermänskligt öde eller en blind utvecklingslag. Det har säkert varit

17 Arendt (1986).

18 Arendt (1986).

19 Apel (1990).

ett bidragande skäl till att företrädare för en auktoritär ideologi som gjort anspråk på sin särskilda myndighet i kraft av en pakt med Gud eller historien brukat vara så negativ till öppna offentliga debatter i politiska frågor ens bland ideologiska meningsfränder. Själva rådslaget har kunnat vittna om ett tvivel på den ödeslag som regimen åberopar.

Troper

Att språket strukturerar eller konstruerar vår värld, det är en tanke som hela tiden finns slumrande i retoriken. Vi har redan talat om logos som ett tolkningsmedium varigenom världen får ett mönster och en mening. I våra dagars kunskaps- och språklära har den här tanken fått ett explicit uttryck inom den så kallade konstruktivismen. Konstruktivismen är en kraftig reaktion mot positivismens föreställning att vår kunskap om verkligheten ytterst kan återföras på det positivt givna, alltså på objektiva sinnesförmåelser som inte kräver någon problematisk uttydning för att redovisa sitt innehåll för oss. I stället betonar konstruktivismen hur vi möter världen inte i först hand som distanserade betraktare utan som aktiva agenter i den, och hur kunskapsbildningen och verklighetsföreställningen speglar våra kulturellt och historiskt bestämda handlingsformer eller praktiker.

I sin analys av det språkliga uttrycket gjorde den klassiska retoriken en skillnad mellan en naturlig och en onaturlig eller konstfull ordning. Man talade om *ordo naturalis* och *ordo artificialis*. Den förra ansåg man återgå på verklighetens egen beskaffenhet, medan den senare avvek från dess ordning för att skapa en retorisk effekt. Som vi ser är den konstruktivistiska tanken bara halvvägs utvecklad här. I sin 'normala' form speglar språket en given och objektiv verklighet, men i vissa retoriskt mer utpekulerade former gör den våld på dess faktiska drag och omformar dem efter talarens syften. De intressantaste av dessa sinnrika former för att omkonstruera det

föreliggande var de så kallade *troperna*. Ordet kommer av ett verb som betyder 'vända', och det signalerar dessa uttrycks funktion. De vänder på vår verklighetssyn. Den främsta och mest typiska av troperna är bilden.

Det utmärkande för bilden, enligt den klassiska analysen, är att den får oss att se på något med något annat som modell. Liknar jag staten vid ett skepp så får statstyret prägel av att navigera en farkost över kända och okända vatten i storm och godväder. Här använder jag språket för att rita upp ett visst mönster över verkligheten, för att dikta fram ett sätt att se och förstå den på.

Med konstruktivismen kan vi vidga det här synsättet till att omfatta inte bara bilder och andra troper utan språket i dess helhet. I en viss mening fungerar alla symboler som bilder och påbörjar världen en form och en mening som den inte har i sig. Vårt logos är ett symbolgenomdränkt förnuft, och vi kan bara ta till oss världen i symbolisk förklädnad. I sin nakna sinnlighet säger oss världen ingenting. I den formen kan vi visserligen reagera på yttre stimuli, men vi kan inte fatta dem innan vår reflexion har anknutit dem till vår språkburna begreppsvärld.

Genom det här synsättet blir retoriken inte en särform för språkbruket utan själva typfallet. I den retoriska konstruktionen blir vi medvetna om grepp som vi hela tiden använder omedvetet. I motsats till synen på talarläran som en förfälskningskonst kan vi då hävda, att det systematiska retorikstudiet kan bli en sanningskälla, eftersom det får oss att varsebli språkets och tänkandets grundvillkor.

Nu kan det kanske verka som om den 'tropiska' synen på språket omöjliggör varje åtskillnad mellan en manipulativ och en dialogiskt sanningsökande retorik. Bådadera är ju hänvisade till *ordo artificialis*, till konstlade bilder av världen, och det kunde kvitta lika vilka fantasier vi hemfaller till. Men den uppfattningen kan bemötas på åtminstone ett par punkter. För det första är det missvisande att beteckna det tropiska tänkandet som en produktion av fantasifoster. Det är vår

legitima kunskapsform. Och det är dessutom inte likgiltigt vilka bilder vi använder. De kan vara mer eller mindre adekvata för att förstå de fenomen som de gäller. Just det visar sig i en dialogisk retorik som föreslår olika bilder, olika synsätt, i medvetenhet om att de måste prövas mot varandra men att de också kompletterar varandra och att ingen ger hela sanningen som den manipulativa retoriken vill locka oss att tro.

De politiska idélärorna erbjuder oss analyser av samhället som ofta samlar sig i ett slags stora bilder av det, till exempel samhället som ett slagfält, en marknadplats, en människokropp, en trädgård, ett advokatkontor.²⁰ Bilden behöver inte vara statisk, som en målning. Den kan mycket väl vara dynamisk och forma sig till en historia. Vi kan tänka på den marxistiska berättelsen om människan som först är underkastad naturens tvång, sedan statens och klassförtryckets och till sist blir både materiellt och politiskt fri. En sådan stor och representativ bild är givetvis långt mer än ett dekorelement i den politiska retoriken. Den präglar dess logos och har till funktion att ge riktning och kraft åt diskursen, att organisera tänkandet och handlandet i olika frågor inom ramen för ett övergripande perspektiv. På så sätt ger den också mening åt vardagspolitikens enskildheter och låter dess utövare uppleva dem som ett samlat helt. Bilden är en symbol, men symboler har en stor kraft för en symbolstyrd varelse som människan.

Bilder av det här slaget kan naturligtvis vara ett verksamt medel för pistis och persuasio. När de framskyntar i ett politiskt anförande väcker de förtroende hos meningsfränder genom att markera en delad vision, samtidigt som de legitimerar konkreta förslag. Den interna striden inom ett parti, inom en ideologisk rörelse, handlar ofta om vilka konkreta handlingar som är bäst förenliga med den bild och berättelse som står för rörelsens sanna anda. Samtidigt är det klart att kraftfulla politiska troper inte bara kan öppna fruktbara perspektiv på samhällslivet utan också skym-

ma andra. Det gäller för oss att använda dem, som medel för reflexion och kommunikation, men att inte låta dem bli våra herrar, så att vi inte kan tänka också utanför dem, och så att vi förväxlar ordo artificialis med ordo naturalis, alltså tror att vi står inför en naturgiven sanning som inte medger något alternativ. För då hamnar vi i en politisk dogmatism som förhindrar en dialogisk politik.

Ornament

Jag har redan talat om retorikens estetiska sida, dess ordglädje. Hit hör lusten att utsira talet med språkliga prydnader, med *ornament*. Den klassiska retorikens handböcker ägnar i regel stort utrymme åt konsten att skapa sådana ornament i form av retoriska figurer. Dessa förtecknas i långa listor: allitteration, anafor, anastrof, asyndes, ellips, epifor, isokolon, parallellism, pleonasm etc.

Man kan förvåna sig lite över att en praktisk konst som retoriken, med dess inriktning mot en övertygande talarkonst som kan ge konkreta resultat i form av lämpliga publikreaktioner, i folkförsamlingen eller i domstolen, ägnar så stort utrymme åt vad som kan te sig som språkliga petitesseer. Kanske misstänker man att skolmästarna har tagit över retoriken och låtit vad som från början varit en praktisk lära tyngas ned av sina skolastiska ambitioner att göra fullständiga taxonomier och att etikettera alla upptänkliga fall. Något ligger det nog i en sådan misstanke. Och den kan kanske bekräftas av de skolelever från förr som minns hur retoriklektionernas pedantiska rabblande av retoriska figurer i ändlösa rader tedde sig som ett rent självändamål (Brian Vickers, som senare skrev *In Defence of Rhetoric*, var en av dem²¹). På ett djupare plan kan man kanske också ana en genklang av en urgammal språkmagi, där manipulerandet av själva ljudmassan sätter talaren i förbindelse med hemlighetsfulla krafter i språkets substans.

Samtidigt ska man nog inte underskatta värdet

20 Jämför Rydstedt (1993).

21 Vickers (1988).

av den säkra behärskning av språkytan som det intensiva umgänget med retoriska figurer skapade förutsättningar för. En talare har alltid att kämpa mot att lyssnarna sällan finner hennes budskap lika angeläget som hon själv, och att själva lyssnandet lätt inger leda. Att vitalisera talet så att det behåller lyssnarnas intresse är därför en retorisk nödvändighet. Var ska talaren finna det hon behöver för att ge liv åt sitt tal? Det som hon hela tiden har till hands är språket själv. Därför är den talare oklok som inte utnyttjar språkets egna energikällor. Att frigöra dem är figurlärens huvuduppgift. Därav retorikens nästan besatta intresse för språklig utsmyckning.

Också det politiska livet har sina ornament. Tydligt ser vi dem vid sådana ceremoniella tillfällen som första maj. Jag tänker då inte bara på de språkliga dekorationer som talen kan ge prov på och som antagligen är särskilt många och blomstrande vid ett sådant tillfälle. Jag tänker förstås också på de synliga och konkreta ornament som spelar en så framträdande roll – fanorna, kavajmärkena, blommorna, musiken, allt det som ger en vacker, värdig och festlig ram åt den politiska manifestationen. Ja, till och med det fredliga förstamaj-tåget kunde ses som ett politiskt ornament, fjärran från gatudemonstrationen som en fysisk attack mot den rådande ordningen.

Svarar orden mot retorikens logos, så svarar ornamenten mot dess patos. De ger känslan lyftning och bildar fästpunkter för gemenskapskänslan. Fanan gör samhörigheten synlig och ger i en förtätad form den helhet som orden utlägger och analyserar. Lika lite som andra inslag i retoriken är ornamenten, de språkliga och de fysiska, helt ofarliga. Den klingande frasen och det fladdrande skynket kan blir bärare av en oreflekterad laddning som bidrar till att göra oss okritiskt manipulerbara, att reagera direkt och spontant på symbolen som handlingssignal. Det är ingen tillfällighet att totalitära rörelser brukar utveckla en raffinerad och storslagen politisk estetik där överflödet av ornament och kraften hos dem är något påfallande. Vi kan tänka på nazismens massmöten.

Betyder det här att ornament, språkliga och icke-språkliga, inte har något att skaffa i en demokratisk politik och hos en retorik som vill undvika att manipulera? Att avvisa utsmyckningarna ter sig ändå som en överdriven asketism. Jag talade tidigare om dialogen och politiken som praxis-former, och att praxis har ett egenvärde som förbinder den med delectare, med det som roar och skänker glädje. Att ornera är denna glädjes estetiska uttrycksform. Det gäller inte minst för språket som en källa till vår vitalitetsförmåelse. Också en allvarlig tänkare kan älska vitsar. Att pryda och leka med språket är dessutom att dra uppmärksamheten till det, och en vaken och nyfiken blick för vårt tänkandes medium är inte oviktigt för den goda och förnuftiga dialogen. Den ger näring åt den självreflexion som samtalet och språkbruket behöver för att inte stelna i sina former.

Peroratio

Jag inledde den här uppsatsen med att tala om hur man kan se den goda retoriken som en invit till en öppen dialog utan systematiska försök att dupera eller manipulera motparten. Och jag placerade in den i den demokratiska politikens centrum. I det som sedan följde har jag försökt belysa retoriken och politiken utifrån de perspektiv som öppnas av ett antal retoriska nyckelbegrepp. Det kan nu vara dags att sammanfatta vad jag funnit.

I den här artikeln har jag försökt att så långt möjligt själv föra en öppen dialog kring mitt ämne. Det innebär att jag har prövat olika synpunkter och rört mig i olika riktningar. Så långt det gått har jag försökt undvika att sikta mot slutsatser som jag redan bestämt mig för utan prövat att följa resonemanget dit det lett. Den frihet som jag har beviljat mig själv har naturligtvis ändå varit inskränkt av den diskursiva ram som jag skrivit in mitt resonemang i: en viss stil, en viss disposition, en viss abstraktionsnivå.

Min vän José Ramirez har ibland använt sig av ett kors som en symbol för en form av mångsidigt

tänkande som han finner fruktbart: att resonera i minst två riktningar samtidigt, att våga tänka 'både-och' i stället för 'antingen-eller', att acceptera spänningar och konflikter i stället för att till varje pris upplösa dem.²² Men när jag skriver så får jag även den tanken att framstå som ett vackert exempel på antingen-eller-tänkande. Ville jag vara mer rättvis mot ämnets komplexitet och mot Josés form av dialektik, så borde jag nog medge att det i vissa fall är fruktbart att koncentrera sig på *en* tankeriktning, att strikt logiskt eliminera spänningar etc. Men det får inte bli den enda intellektuella strategin.

Det verkar som om den 'goda' dialogen och den 'goda' politiken befinner sig i ett sådant kors, som inte erbjuder en entydig handlingsväg. Kanske ska korsets mitt ses som en symbol för det fruktbara mötet mellan det sterilt enkelriktade i olika led. Vi kunde också tala om en balanspunkt där motriktade krafter håller varandra i jämvikt. Att finna den i konkreta situationer är provet på vår klokhet som utövare av en demokratisk dialog.

Ser vi på de triader av retoriska begrepp som jag har tagit upp, så är det fråga om att både ge dem en rätt form och göra en avvägning mellan dem, utan att det är möjligt att på förhand ställa upp någon allmän regel för hur en sådan form eller avvägning ska se ut. Logos är till exempel viktigt i den demokratiska dialogen. Det är en garant för dess kritiska rationalitet. Men ett svärmeri för logos fattat som förnuftets språklig artikulering av våra politiska vägval kan leda till en övertro på den teoretiska analysen – och på en elit av teoretiker som dess privilegierade uttolkare. För balansen kan det krävas att också det etos som finns i en beprövad tradition tas med i räkningen. Åtminstone kan det bli som ett ödmjukt erkännande av att vi inte jämnt kan tänka igenom allt från grunden på egen hand.²³ Samtidigt är det viktigt hur vi väljer våra auktorit-

teter – att vi är vakna för vilka etos som förtjänar vår aktning och vilka som inte gör det. Och medan patos som masshysteri hotar både demokratin och dialogen, så fyller det en viktig funktion som stimulans och drivfjäder för att leda oss in på nya områden som känslan först reagerar inför och där den tyst vägleder oss som ett komplement till det utredande logos.

Det finns också andra spänningar inom den demokratiska dialogen som har visat sig i vår genomgång. De har att göra med att dialogens deltagare som individer är inbegripna i en kollektiv process, och att denna process måste göra rättvisa åt både det individuella och det gemensamma för att fungera väl. En demokratisk dialog ska uppmuntra var och en till egna idéer. Först då blir dialogen rik. Men utan en orientering mot andras tankar, utan en viss vilja att inordna sig i en gemensam ram och att göra olika eftergifter, hotas dialogen av total splittring. Går anpassningen till gruppen å andra sidan för långt, så får vi den konformistiska dialog som snarast är en kollektiv monolog där deltagarna bara blir olika skyltar för samma ståndpunkt. Den här inbyggda konflikten i den demokratiska dialogen kan inte lösas, den kan bara hanteras på mer eller mindre kloka sätt.

Det finns också andra brytningar, som är nästan lika fundamentala. En rör förhållandet mellan makt och jämlikhet. En privat dialog med rent sociala syften kan kanske vila på en total jämlikhet mellan deltagarna, även om det är sällsynt i praktiken. Men en dialog som representerar en gemensam förnuftighet och syftar till kloka beslut kan knappast undvika att gradera olika bidrag efter deras värde för det gemensamma målet. Och eftersom bidragen kommer från olika deltagare är det ofrånkomligt att somliga får ett större inflytande än andra. Det är dessutom ett inflytande som lätt blir bestående och överförs till andra samtal genom det etos som tidigare inlägg bidrar till att bygga upp. Att inte tillerkänna 'kloka' deltagare denna 'makt' är att misshushålla med dialogens resurser. Att överbetona och

22 Ramirez (1995).

23 Detta är en viktig tanke i den traditionsförankrade kunskapsyn som företräds av Gadamer (1997).

cementera samma erkänsla i en fast hierarki är å andra sidan ett klart hot mot den öppenhet som bör utmärka den goda dialogen. Och det finns inga garantier för att de som en gång varit kloka fortsätter att vara det, eller att de som är kloka i ett sammanhang också är det i andra.

Ytterligare en spänning finns i den handlingsinriktade dialog som är retorikens typiska arena. Dialogen står för den gemensamma reflexion som föregår handlingen och som ska trygga att den är väl genomtänkt och så långt som möjligt godtagbar för alla deltagare. Det ska alltså inte utgöra något onödigt tvång. Den respekten för individernas autonomi är central för demokratin. I det ideala fallet borde alltså dialogen fortsätta tills alla synpunkter är uttömda och tills alla är överens. Men då är sannolikt det rätta handlingsfallet för länge sedan försuttet. Effektiviteten lägger band på eftertanken. Men om effektivitetskravet växer sig alltför starkt, så blir dialogen varken demokratisk eller ens en dialog – vi vet hur en på förhand bestämd linje kraftfullt drivs igenom i sådana fall. Även här krävs det alltså att

vi beträder en klok medelväg mellan ytterligheter som båda är destruktiva, och att vi är medvetna om vilken fara som särskilt hotar i det aktuella fallet. Vi är inte alltid lika utsatta för både Scylla och Charybdis utan måste veta att värja oss för rätt monster.

Retoriken gäller mer än talarkonsten, av det enkla skälet att talet som handling och ekot av tal, som symboliskt strukturerade tankar, genomtränger våra liv. Därför är det lockande att följa de tankebanor som den klassiska retoriken lägger ut genom sin dryftning av det offentliga talets förutsättningar vidare till kommunikationens och det mänskliga samhandlandets övriga sidor. Att ta läsaren med på en sådan fotvandring har varit syftet med den här uppsatsen. Jag skulle vara mycket nöjd om läsaren känner sig uppmuntrad att gå vidare på egen hand. Att tänka utifrån topiker i stället för utifrån färdiga sanningar stimulerar nämligen till att tänka själv. Att vi vågar och orkar göra det är i sin tur en förutsättning för en demokratisk dialog.

Referenser:

- Apel, K-O. (1990 [1973]): *Etik och kommunikation*. Daidalos, Göteborg. Översättning: Y. Andersson & A. Molander.
- Arendt, H. (1986 [1958]): *Människans villkor. Vita activa*. Röda bokförlaget, Göteborg. Översättning: I. Retzlaff.
- Aristoteles (1967): *Den nikomakiska etiken*. Natur & Kultur, Stockholm. Översättning: M. Ringbom.
- Austin, J.L. (1962): *How to do Things with Words*. Oxford University Press, Oxford.
- Fafner, J. (1982): *Retorik. Klassisk og moderne. Indføring i nogle grundbegreber*. Akademisk forlag, København.
- Gadamer, H-G. (1997 [1960]): *Sanning och metod i urval*. Daidalos, Göteborg. Översättning: A. Mellberg
- Govier, T. (1994 [1992]): "Tillit, misstro och feministisk teori", i: Emt, J. & Mansér, E. (red): *Feministisk filosofi*. Nya Doxa, Lund. Översättning: J. Emt
- Grice, P. (1975): "Logic and conversation", i: Cole, P. & Morgan, J.L. (red): *Syntax and Semantics*, Volume 3. Academic Press, New York.
- Habermas, J. (1988): *Kommunikativt handlande. Texter om språk, rationalitet och samhälle*. Daidalos, Göteborg. Redaktör: A. Molander.
- Hellspong, L. (1995): *Retorik och praktisk logik*. Nordiska institutet för samhällsplanering, Stockholm.
- Heradstveit, D. & Bjørge, T. (1987): *Politisk kommunikasjon. Introduksjon til semiotikk og retorikk*. TANO, Oslo.
- Johannesson, K. (1998): *Retorik eller konsten att övertyga*. Norstedts, Stockholm.
- Lindhardt, J. (1987): *Retorik*. Munksgaard, Köpenhamn.
- Ramirez, J.L. (1995): *Skapande mening. En begrepps-genealogisk undersökning om rationalitet, vetenskap och planering*. Nordiska institutet för samhällsplanering, Stockholm.
- Rorty, R. (1979): *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton University Press, Cambridge, USA.
- Rydstedt, R. (1993): *Retorik*. Studentlitteratur, Lund.
- Tingsten, H. (1964): *Från idéer till idyll*. Bonniers, Stockholm.
- Vickers, B. (1988): *In Defence of Rhetoric*. Clarendon Press, Oxford.